
**GIDA REJİMİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE’NİN TARIMSAL DIŞ
TİCARETİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

M. Mustafa AYDIN¹**Bahadır AYDIN²****Öz**

Dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşanan gıda krizleri ve gıda ayaklanmaları, gıdanın değişen mahiyetinin öneminin vurgulamaktadır. Neoliberalizm ile paralellik arz eden tarımın değişen yapısını açıklamak üzere çeşitli yaklaşımlar ortaya atılmıştır. Bu yaklaşımlar arasında gıda rejimi analizi, sadece gıda ile ilgili kavramları açıklamakla kalmaz, bu tarihsel dönüşümü de detaylıca ortaya koymaktadır. Gıda üretim ve tüketimini belirli tarihsel dönemler itibarıyla ele alan gıda rejimi, kapitalist sermaye birikimi çerçevesindeki uluslararası işbölümünü anlamaya yardımcı olmaktadır. Bu çalışmada Philip McMichael’in üçlü gıda rejimi yaklaşımı temel alınmıştır. Gıda rejimi analizi göz önüne alındığında, Türkiye’nin tarımsal ürün ticaretinde yaşadığı dönüşümün dünya ticaretindeki değişim ya da işbölümü çerçevesinde yaşanan dönemsel değişimle de paralel olduğu gözlemlenebilmektedir. 2000’den önce dünyanın en büyük ihracatçısı ülkesinden biri olan Türkiye, bu konumunu kaybetmiş ve ithalatçı konumuna düşmüştür. İhracat boyutunu sadece gıda ile sınırlandırmak tarımsal dış ticaret bilançosunu değerlendirmek için yeterli değildir. Analizi tarımsal hammaddeleri de dikkate alarak yeniden değerlendirmek gerekmektedir. Tarımsal ticarete ikili bir yapı oluşmuş durumdadır. Gıda ve işlenmiş tarım ürünleri ticaretinde fazla verilmektedir. Ancak 1980’lerin ortalarından itibaren, tarımsal hammadde dış ticaretinde açık vermeye başlanmış ve bu açık günümüze kadar artarak devam etmiştir. Gıda ve işlenmiş ürünlere verilen fazla tarımsal hammadde de verilen açıkları artık karşılamamakta ve genel bir açık ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Gıda Rejimi, Dış Ticaret, Türkiye

**AN EVALUATION ON TURKISH AGRICULTURAL FOREIGN
TRADE WITHIN THE FRAMEWORK OF FOOD REGIME**

Abstract

Food crises and food riots in various parts of the World emphasize the changing nature of food. Several approaches have been put forward to explain the changing nature of agriculture which is in parallel with neoliberalism. Among these approaches, food regime analysis does not only explain food-related concepts, but also reveals this historical transformation in detail. The food regime, which deals with food production and consumption on certain historical periods, helps to understand the international division of labor within the context of capitalist accumulation. The study is based on Philip McMichael’s triple food regime approach. Considering the food regime analysis, the transformation of the agricultural products trade in Turkey is parallel to the changes in world trade or the periodic change in the framework of the division of labor. The country is one of the largest exporters in the world before 2000, Turkey lost its position and dropped to the importer. Delimiting export extent to food only is not enough to evaluate the balance of agricultural foreign trade. It is necessary to re-evaluate the analysis taking into account the agricultural raw materials. In agricultural trade, a bilateral structure is formed. There is surplus in food and processed agricultural products

1 Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, mmustafaaydin@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-7176-9461

2 Prof.Dr. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, baha.1961@gmail.com, orcid.org/0000-0003-1572-3925

trade. However, since the mid-1980s, unfavorable balance of trade occurred in agricultural raw materials trade and this deficit has continued to date. The surplus given in food and processed products no longer meets the deficit given in agricultural raw materials and a running deficit emerges.

Keywords: Agriculture, Food Regime, Foreign Trade, Turkey

1. Giriş

Gıda, insan medeniyetlerinin gelişiminde ve evrimleşmesinde her türlü maddi, kültürel ve kurumsal yapıların merkezinde yer almaktadır. Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte gıdayla ilgili faaliyetlerin mahiyetleri değişmeye başlamıştır. Bir meta olmanın ötesinde gıda, önemli bir sermaye birikim yolu haline gelmiş ve de sermaye birikimi için önemli bir kaldıraç olmuştur (Sodano, 2012: 375). İnsanların yaşamlarını devam ettirmeleri gerekli olan gıda ve tarımın, ulusal gelire katkısı büyük önem arz etmektedir. Hem yerli üretimi arttırarak dışa bağımlılıktan kurtulma hem de üretim fazlası tarım ürünlerini ihraç ederek gelir elde etmek, ülkeler için stratejik önemi haiz konular arasındadır (Sandalcılar, 2012a: 73). Her dönem silah fonksiyonu ifa eden gıdanın önem ve fonksiyonları sürekli giderek artmaktadır.

Moore'a göre, 1970'lerin başından itibaren Pax Americana'nın güçlü bir aygıtı olan neoliberalizm, her bölge ve ölçekte "yenilmez" kapitalizmin rehberi mahiyetindedir (Moore, 2010: 390). Neoliberal ideolojinin güçlenerek süreklilik arz etmesi, çok taraflılığın kurumsallaşması, küresel ekonominin tekil bir varlık olarak koordine edilmesi ve ulusal egemenliğin azalması ile dünya ekonomisinin küreselleşmesinden gıda ve tarım sektörü de payını almış bulunmaktadır. Küresel gıda üretimi ve dağıtımı, kurumsal olarak piyasa paradigmatları altında koordine edilerek standartlaştırılmaktadır. Gıdada kendine yeterlilik/gıda güvenliği ikilemi, gıda sektörünün küresel dönüşümünün hem sonucu ve hem de tezahürü mahiyetindedir. Gıdanın küreselleşmesi, İkinci Dünya Savaşı sonrası senaryosunun benimsendiği uluslararası gıda düzeninin temellerinin sağlamlaştırılması ve emek üzerinde hâkimiyetin pekiştirilmesi için önemli bir araçtır. Üçüncü dünya tarımı ve yerel ekonomileri, kendi pazarları yanı sıra uluslararası gıda pazarına hitap etmeye yönelmişlerdir. Gerçekten de kendi kendine yeterlilik, bir anakronizm haline gelmiştir (Guerrero, 2010: 9). Yaşanan gıda krizleri, gıda sorununun daha da görünür olmasına neden olmuştur. Bu krizler neticesinde dünya çapında yüz milyonlarca insanı etkilenmiş ve birçok ülkede sosyopolitik huzursuzluğa neden olmuştur. Krize yol açan krize yol açan etmenleri; iklimsel faktörler, artan yakıt ve gübre fiyatları, biyoyakıtlar, artan gıda talebi, tarımsal araştırmadaki düşüş, ticaret politikaları ve finansal piyasalar olarak kabaca sıralayabiliriz (Stewart vd., 2008: 31-33). Ne yazık ki gıda krizleri ile ilgili ulusal ve uluslararası tablo yakın gelecekte olumlu bir gelişim gösterebilecek bir eğilim sergilememektedir. Gıda krizlerinin fasit bir sarmal halinde birbirini tetikler neden ve sonuçları, dünya üzerindeki yoksulluğu arttırmaktadır.

Küreselleşme ile yeniden yapılandırılan tarımı şematize etmekte kurumsal uluslararası ticaret, kurumsal yönetim, tüketim ve sermayenin rolünü

vurgulamaktadır. Bu yapısal değişimi açıklamak için meta-sistem zincir analizi, regülasyon teorisi, aktör-ağ teorisi, süpermarketler ve kültür ekonomisi, ekoloji-tüketim sosyolojisi, gıda etiği ve ekolojik işletme yönetimi gibi yaklaşımlar ortaya konmuştur (Smith vd., 2010: 141). Harriet Friedman tarafından kavramsallaştırılan ve geliştirilen gıda rejimi analizi ise bu çalışmada tarımsal dönüşümü açıklamakta kullanılacak temel analizi oluşturmaktadır. Gıda rejimi kavramı, kapitalist birikim süreçleri doğrultusunda uluslararası tarımsal işbölümü ve uluslararası gıda politikalarını anlamaya yardımcı olmaktadır.

2. Gıda Rejimi Analizi

"Gıda rejimi" kavramı, 1987 yılında Harriet Friedman tarafından formüle edilmiştir. Bu ilk formülasyonu Friedmann (1982), Soğuk Savaş'ta jeopolitik bir silah olarak ABD gıda yardım programının yükselişini ve çöküşünü incelediği çalışmasına dayandırmaktadır. 1989 yılında ise Philip McMichael ve Harriet Friedmann formülasyonu daha sistematik bir hale sokmuşlardır. Gıda rejimi kavramı, kapitalist gıda ilişkilerinin tarihinde sadece bir bütün olarak dönemleri ve dönemsel geçişleri değil, aynı zamanda kapitalizmin tarihini de açıklamanın anahtarıdır. Gıda rejimi kavramı sadece gıda ile ilgili kavramsal çerçeveyi açıklamakla da kalmaz, gıdaların üretildiği ilişkiyel çerçeveyi ve de kapitalizmin gelişmesi ve yeniden üretilmesini anlamaya yardımcı olmaktadır. Gıda rejimi, dünya çapında gıda üretimi ve dolaşımında istikrarlı periyodik tarihsel düzenlemeleri belirleyen bir kavramdır. Bu dönemler belirlenirken dünya ekonomisinde çeşitli hegemonya biçimleriyle ilişkilendirilmiştir (McMichael, 2009a: 281). Tarım için küresel kurallar üzerindeki mevcut çıkmaz, devletlerarası çatışmalardan daha derin bir görünüm arz etmektedir. Gıda üretim ve tüketiminde ve de bu faaliyetler ile ilgili toplumsal ilişkilerde tarih boyunca tüm dünya çapında büyük değişimler yaşanmıştır (Friedmann, 2004: 125). Friedmann'a göre şu ana kadar iki gıda rejimi mevcut bulunmaktadır. Ancak biz bu çalışmada McMichael'in üçlü ayrımını kullanacağız.

Dünya çapında tarım sektöründe neoliberal politikaların yanı sıra biyoteknolojinin kullanımının yaygınlaştırılması kolaylaştıran ve hızlandıran neoliberal kurumsal düzenlemeler de hayata geçirilmiştir. Tarımsal üretimde biyoteknolojinin giderek daha fazla kabul görmesine zemin hazırlayan bu dayatılmış düzenleyici kurallar ve genetik mühendisliği arasındaki karşılıklı ilişki yeni bir gıda rejiminin de temelini oluşturmaktadır (Pechlaner ve Otero, 2008: 351). Gıda rejimleri, dünya ekonomisinde hegemonya biçimleri ile ilişkilendirilmiştir. Sırasıyla gıda rejiminin hegemon güçleri İngiltere, Amerika ve neoliberal kurum ve kuruluşlardır.

Friedmann'a göre kolonyal-diasporik gıda rejimi olarak adlandırılan birinci gıda rejimi, serbest ticaretin genel bir retoriği ve altın standardın gerçek işleyişi çerçevesinde çerçevelenmiştir (Friedmann, 2005: 231). Kolonyal gıda rejimi, ana ithalatçı İngiltere'nin çıkarlarına ve gücüne dayanan, bölgesel bir uzmanlaşma modelini yaratmıştır. İngiliz sermayesinin demiryollarına ve uluslararası ulaşımaya yaptığı yatırımlar, Avrupalı sömürgeci devletlerin sömürgelerini genişletmesi ve sömürgelerdeki yerli halkların yoğun bir biçimde mülksüzleştirilmeleri sonucu uzmanlaşmış ihracat bölgeleri oluşturulmuştur. Modern aile çiftlikleri kurulması

ile birlikte, tarımın sanayileşmesinin temeli atılmıştır. Avrupa'da ve yeni yerleşilen topraklardaki yerleşimciler, köylü tarımından farklı olarak, devletler ve sanayi için tarımsal üretime başlamışlardır (Friedmann, 2004: 126). Sömürgeler ve de başta Amerika, Avusturalya ve Yeni Zelanda olmak üzere yeni yerleşim yerlerinden tahıl ve hayvan ithalatının yanı sıra tropik ürün ithalatı birinci gıda rejiminin temel yönelimidir.

Soğuk Savaş'ın stratejik parametreleri üzerinde yükselen ikinci gıda rejimi, Amerika Birleşik Devletleri'nden kendi enformel post-kolonyal devletlerine olan gıda akışlarını yeniden yönlendirmiştir. Marshall Planı doğrultusunda Amerikan gıda yardımları, selektif Üçüncü Dünya sanayileşmesini teşvik etmek ve komünizme karşı emperyal pazarları güvence altına almayı ve bu doğrultuda bağları daha da sıkılaştırmayı öngörmekteydi. Dönemin kalkınmış devletleri, tarımı sanayileşme modelleri için önemli bir unsur haline getirmiş, Yeşil Devrim teknolojilerini benimsemiş ve de sosyal huzursuzluğunu azaltmak ve pazar ilişkilerini kırsal alana yaymak için toprak reformu başlatmışlardır. Bu arada bir dizi özel tarımsal ürüne bölünmüş olan ulusal tarım sektörleri (örneğin, tahıl/karbonhidrat, soya/protein ve lot-beslemeyi birbirine bağlayan ulus ötesi hayvansal protein kompleksi), küresel tedarik zincirleri arasındaki ulus ötesi bağlar çeşitlenmekte ve güçlenmekteydi (McMichael, 2009b: 141). Patel ve McMichael'a göre sömürgecilik sonrası mülksüzleştirme, devletler tarafından koloni mekanizmalarının derinleşmesiyle ilkel birikimin yoğunlaşmasını sağlamıştır. Modernite adı altında postkolonyal devletler bu kalkınma modelini, kamu mallarını (toprak, orman, su, genetik kaynaklar, yerli bilgiler) ticarileştirmek ve de lüks tüketim malları ve artan teknoloji ithalatını arttırmak için bu sistemi genişletmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede, yeni bir uluslararası işbölümü oluşmaya başlamıştır (Patel ve McMichael, 2009: 16).

Formülasyonu McMichael tarafından yapılan kurumsal/ekolojik gıda rejimi olarak adlandırabileceğimiz üçüncü gıda rejimi; üretici gücünde ve perakende seviyesinde yüksek bir konsolidasyon; küresel meta zincirlerinin örgütsel özelliklerine dayanan uluslararası bir işbölümü, küresel güneydeki ihracat bölgelerinin yükselmesi ve bağımsız üreticilerin ve küçük ölçekli tarımın yerinden edilmesi; köylülüğün tasfiyesi; yüksek teknoloji ürünleri ve yüksek kaliteli pahalı ürünlerle birlikte düşük kaliteli ürünleri ile artan pazar farklılaşması; biyo-nano teknolojiler ve kâr maksimizasyonunu için yeni fikri mülkiyet hakları; doğal kaynakların hızlı bir şekilde tükenmesi, giderek artan şekilde biyoyakıtlara bağımlılık ve iklim değişikliğine büyük ölçüde katkıda bulunan küresel bir gıda sistemini içermektedir (Sodano, 2012: 337). Üçüncü gıda rejimi, yapısal ekonomik dönüşümleri kullanarak gıda ve toplum arasındaki ilişkiyi tarım ve finans sektörünün finansal çıkarlarına dayalı olarak yeniden düzenleyerek, ulus ötesi tarımsal ticaret ve ulus ötesi finans olarak ortaya çıkmıştır. Yeni hegemonik çıkarlar artık politik varlıklar değil, çok uluslu şirketlerdir ve hegemonun hedefi artık belirli ulusal çıkarlara hizmet etmek değil, iş ve finansın çıkarları yani ticarete yeniden yapılanma ve toplumsal ilişkilerde sermayenin etkisine karşı tüm engellerin ortadan kaldırılmasıdır. Neoliberal ekonomik ve politik teori tarafından harekete geçirilen kurumsal gıda rejiminin finansal aktörleri, devletleri

DTÖ, NAFTA, CAFTA vb. aracılığıyla baskı altına almaya başlamışlardır (Pouncy, 2011: 99). Üçüncü gıda rejiminin kurumsal gıda rejimi olarak adlandırılmasının temel nedeni, bu dönemdeki kurumların ulusal ve uluslararası arenadaki hâkim güçlerinde yatmaktadır.

Üçüncü gıda rejiminin bir diğer hegemon gücü çok uluslu şirketlerdir. Gıdalla ilgili çok uluslu şirketlerin, şirket tabanlarını genişletmek ve güçlendirmek için kullandıkları temel yöntemler arasında uluslararası anlaşmalar yer almaktadır. Küresel neoliberal yönetim çerçevesindeki uluslararası anlaşmalar, aygıtları incelendiğinde kendisini esasen devletlerarası uzlaşma üzerinde ortaya koymaktadır. Ancak gıda güvenliği meselesini ulus devletinin kontrolünden çıkararak bu anlaşmalar, ulusal tarımın küresel piyasa ekonomisine nasıl eklenileceğiyle ilgili ticari kaygılar, çok taraflı yükümlülükler ve finansal boyut gibi konuları ilgilendirmektedir (Guerrero, 2010: 10).

Burch ve Lawrence'ın belirttiği üzere, İkinci Dünya Savaşı sonrası Keynesyen mutabakattan neoliberal bir birikim rejimine geçiş, yatırım modellerinde bir değişimden daha fazlasını içermekteydi. Bu değişimle birlikte, kurumsal yönetim modellerinde de radikal değişiklikler yaşanmıştır. Finans sektörü, genel olarak imalat ve diğer sektörler üzerinde kontrol sağlamaya çalışmaktaydı. Ancak günümüzde, büyük fon yöneticileri, emeklilik ve sigorta şirketleri, hedge fonları ve diğer kurumsal yatırımcılardan oluşan hissedarların çıkarları ve diğer paydaşların menfaatlerine giderek daha fazla öncelik verilmeye başlanmıştır (Burch ve Lawrence, 2009: 270). 2007-2008'deki gıda krizinden önce, tarımsal süreçlere hâkim olan çok uluslu şirketler ve finansal firmalar arasındaki ilişki günümüz koşullarına göre zayıf bir konumda bulunmaktaydı. Ancak, 2007-2008 gıda krizini hızlandıran yapısal müdahaleler ile birlikte dünyanın kurumsal gıda rejimine geçişini daha da kolaylaştırmıştır. Finans kapital, artık sadece arazi ve kaynakların kurumsal kontrolünün altını çizmekle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda gıda üretimi, dağıtım ve tüketimi süreçlerinde bağımsız bir oyuncu olarak ortaya çıkmıştır. Finans kapital; tarım arazilerine ve çiftlik yönetim işletmelerine; tahıl ambarları, gübre dağıtım merkezleri, mavnalar ve gemiler gibi tarımsal girdilere ve lojistiğe hedge fonları vb. finansal araçlar ile yatırım yapmaktadır. Küresel gıda krizleri de göstermiştir ki, gıda rejiminin hegemonunun hedefleri, kârın kendi çıkarına yönelik maksimizasyonu olduğundan, sonuç gıda güvensizliği ve de insanlar ve toplumlar için açıktır (Pouncy, 2011: 100).

Serbestleştirilerek istikrarsız hale getirilen pazarlar ve muazzam sermaye yoğunlaşmasıyla karakterize edilen kurumsal gıda rejimi, yıkıcı patlamalara ve sosyal ayaklanmalara neden olmaktadır. Liberal piyasalar toplumu ve çevreyi baltalarken toplumsal koşullar kötüleşmekte, hükümetleri piyasaları ve kurumları reforme etmeye zorlayan güçlü karşı eylem ve hareketlere yol açmaktadır (Holt-Giménez ve Altieri, 2013: 96). Bretton Woods kurumlarının ekonomik doktrininde yer alan politikaların bir sonucu olan günümüz gıda ayaklanmaları, özellikle gıda rezervleri dâhil olmak üzere kamu kapasitesini ortadan kaldırdıkları ve gıda maddelerindeki ticaretin serbestleştirilmesi yoluyla gıda bağımlılığını derinleştirdikleri bir sonuca yol açmaktadır. Tarımda kendi

kendine yeterlilik kavramı bu bağlamda dünyanın büyük bir kısmı için ekonomik yanılığın ötesine geçememektedir. Bretton Woods kurumları “gıda güvenliği” kavramı ile politikalarını haklılaştırmaya çalışmaktadırlar. Ancak gıda güvenliği kavramı, bir toplumun satın alınacak gıdalar için nasıl para kazanacağı ya da bir ülkenin kendi sınırları içinde üretim yapmasına izin verilip verilmeyeceği ile ilgili soruları içeren bir iktidar ve kontrol kavramından başka bir şey değildir. Gıda ayaklanmaları, gıda güvenliğinin sözde erdemleri tarafından ortaya atılan politikaların sonucudur. (Patel ve McMichael, 2009: 10). Ayrıca neoliberal saldırının değişik bir tezahürü olan ve dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşanan iç çatışmalar ve savaşlarda açlık, gıda krizleri ve gıda ayaklanmalarına da sebep olmaktadır.

Smith vd. tarafından şematize edilen gıda rejimlerinin temel öğeleri ayrıntılı bir biçimde çözümlenmiştir. McMichael tarafından oluşturulan formülasyon temelinde şekillenen bu analiz, gıda rejimleri çerçevesini ortaya koymaktadır.

Tablo 1: Gıda Rejimlerinin Temel Öğeleri

Gıda Rejimlerinin Temel Öğeleri			
	1. Gıda Rejimi	2. Gıda Rejimi	3. Gıda Rejimi
Tarihsel Dönem	1870–1945	1950ler–1970ler	1980ler–Günümüz
Rejimin Adı	Kolonyal-Diyasporik	Merkantalist-Sanayi	Kurumsal-Ekolojik
Hegemon Güç	İngiltere başta olmak üzere Avrupa	Amerika	Bretton Woods kuruluşları, uluslararası kuruluşlar ve ÇUŞ'ler
İlke Eğilimleri	Sömürgecilik; ulus devlet sisteminin yükselişi.	Devlet sisteminin eski sömürgelere yayılması; tarımın tarım-gıda sermayeleri tarafından ulus ötesi yeniden yapılandırılması; üretken tarım	Üretici güçler ve tüketim eğilimleri arasındaki çelişkiler; ulusal tarımsal gıda sermayelerinin parçalanması; tarım işletmesinin gücünü arttırmak ve gıda sisteminin finansallaşmasını sağlamak.
Gıda Ürünlerinin Çeşitleri	Aile için temel gıda maddeleri; mevsimsel, markasız ve/veya farklılaşmamış ürünler.	Aile için temel ve işlenmiş gıda maddeleri; markalı ve standartlaştırılmış ürünler	Taze gıda ve işlenmiş gıdaların sürekli genişlemesi; fiyat, çeşitlilik, yenilik, perakende sadakati ile pazarlanan farklılaştırılmış ürünlerin esnek seri üretimi; işlevsel gıdalar; markalı ürünler ve süpermarket markalı ürünler; etiketleme.
Çevre	Az ilgi	Karşı maksimize etmek için kullanılmaktadır.	Sürdürülebilir bir tarım; organik üretim; üretken tarımın ve çevresel etkilerinin eleştirilmesi; iklim krizi; tarımsal sanayi ve tarımsal ekolojik üretim tarzı arasındaki gerilim.
Devlet ve Düzenleme	Aile çiftçiliğinin teşvik edilmesi; korumacılık; arazi yerleşimi için yardım ve altyapı tesisi.	Üretken tarım, gıda üretimi için destek; gıda yardımı ve ucuz gıda politikaları.	Küresel ticareti teşvik etmekle kalmaz, aynı zamanda firmaların kendi kendini denetlemelerini de teşvik eder; daha fazla koruma ve tarım sektörünün kuralılaştırılması eğilimleri; özel düzenlemelerinin yükselişi; çiftlik ödemelerinin üretimden ayrıştırılması.
Global Trendler	Ulusal düzeyde organize olmuş tarım sektörleri sömürge ihracatına yönelik kitle emtiaları üretmektedir; Teknoloji transferi; Koloniler için ihracat ürünleri (çay, şeker)	1945'ten sonra Amerikan hegemonyası altında dünya gıda ekonomisinin örgütlenmesi.	Risk toplumu; gücün çok kutuplu olması; yönetimden yönetişime geçiş.

Kaynak: Smith vd., 2010: 146

3. Tarımsal Dış Ticaretin Gıda Rejimi Çerçevesinde Analizi

Türkiye’de tarımsal dış ticaretin analizinin yapılabilmesi için öncelikle tarımsal dış ticaretin yeri ve tarımsal dış ticaret analizinde kullanılan yöntemlerin incelenmesi gerekmektedir.

3.1. Tarımsal Dış Ticaret

Gıda rejimi analizi göz önüne alındığında, Türkiye’nin tarımsal ürün ticaretinde yaşadığı dönüşümün dünya ticaretindeki değişim ya da işbölümü çerçevesinde yaşanan dönemsel değişimle de paralel olduğu gözlemlenebilmektedir.

Tartışma konusu haline getirilen “kendine yeterlilik” ve “korumacılık” kavramları dış ticaret bilançoları üzerinden ve doğrudan da tarımsal dış ticaret üzerine oturtulmaktadır. 1981 yılına kadar Türkiye’nin toplam ihracatı içerisindeki en büyük payı tarımsal ihracat almaktaydı. Ancak 24 Ocak Kararları ile birlikte toplam ihracat içerisinde tarım dışı ihracatın payı artmaya başlamıştır (Sandalcılar, 2012b: 69-70). Türkiye net ihracatçı bir ülke olarak hala kendi kendine yeterli grupta sayılmaktadır. OECD, 2000’li yılların başlarında açıkladığı raporlarda Türkiye’yi dünyanın en büyük 10 gıda ihracatçısı ülkesinden biri göstermekteydi (Köseynar, 2004: 87). OECD’nin kendi kendine yeter raporu, bir ülkeyi bu konuma sokamayacağı gibi, değildir demesi de yetersiz hale getirmemektedir. Kaldı ki ihracat boyutunu sadece gıda ile sınırlandırmak tarımsal dış ticaret bilançosunu değerlendirmek için yeterli değildir. Analizi tarımsal hammaddeleri de dikkate alarak yeniden değerlendirmek gerekmektedir.

İktisadi gelişmişlik düzeyine paralel olarak tarımın milli hasıla içindeki payının düşmesi olağan bir süreçtir. Ancak bu süreç toplam ihracat ve ithalatta da paralellik göstermelidir. Eğer ihracat içinde pay düşüp ithalat içindeki pay artıyor ya da aynı kalıyorsa rahatlıkla ülkenin dış ticaret politikasında ciddi bir sorun olduğu sonucuna varılabilir.

Tablo 2’ye bakıldığında tarımsal dış ticaretin büyüklüğü toplam dış ticaret içinde, yaklaşık 40 yıllık sürede %60 düzeyinden %3-4 düzeyine düştüğü görülmektedir. GSMH içindeki payının düşüşüne paralel şekilde, dış ticaretteki payı da önemli ölçüde gerileyen tarımın dış ticaretteki payının düşüşünün, açıklayıcısı ihracattaki azalmadır. Tarımın ihracat içindeki payı %57’den %3-4 düzeyine gerilerken, ithalatın toplamdaki payı %1’den %3-4 düzeyine yükselmiştir. Bu da sonuçların sadece iktisadi gelişmişlik düzeyi ile açıklanamayacağını göstermektedir.

Tablo 2: Toplam Dış Ticaret ve Tarım (ISIC Rev.3, Milyon ABD Doları)

Yıllar	Toplam Dış ticaret			Tarım Dış ticaret		
	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi
1979	2.261,2	5.069,4	-2.808,2	1.301,7	49,4	1.252,2
1980	2.910,1	7.909,4	-4.999,2	1.622,6	71,2	1.551,4
1985	7.958,0	11.343,4	-3.385,4	1.644,4	269,8	1.374,6
1990	12.959,3	22.302,1	-9.342,8	2.013,9	1.020,3	993,6
1995	21.637,0	35.709,0	-14.072,0	1.835,0	1.797,2	37,8
2000	27.774,9	54.502,8	-26.727,9	1.651,9	1.973,8	-321,9
2001	31.334,2	41.399,1	-10.064,9	1.967,6	1.321,3	646,3
2002	36.059,1	51.553,8	-15.494,7	1.743,9	1.590,8	153,1
2003	47.252,8	69.339,7	-22.086,9	2.104,7	2.383,7	-279,1
2004	63.167,2	97.539,8	-34.372,6	2.525,8	2.527,7	-1,9
2005	73.476,4	116.774,2	-43.297,7	3.314,0	2.541,8	772,2
2006	85.534,7	139.576,2	-54.041,5	3.466,6	2.634,3	832,3
2007	107.271,7	170.062,7	-62.791,0	3.709,4	4.352,8	-643,3
2008	132.027,2	201.963,6	-69.936,4	3.923,4	6.151,3	-2.228,0
2009	102.142,6	140.928,4	-38.785,8	4.347,4	4.593,8	-246,40
2010	113.883,2	185.544,3	-71.661,1	4.934,7	8.895,1	-3.960,40
2011	134.906,9	240.841,7	-105.934,8	5.166,6	8.869,3	-3.702,70
2012	152.461,7	236.545,1	-84.083,4	5.188,6	7.446,6	-2.258,00
2013	151.802,6	251.661,3	-99.858,6	5.653,3	7.718,0	-2.064,70
2014	157.610,2	242.177,1	-84.567,0	6.029,7	8.588,5	-2.558,80
2015	143.838,9	207.234,4	-63.395,5	5.756,6	7.176,3	-1.419,70
2016	142.529,6	198.618,2	-56.088,7	5.397,2	7.041,3	-1.644,10
2017	157.019,8	233.799,6	-76.779,9	5.287,6	8.990,7	-3.703,10

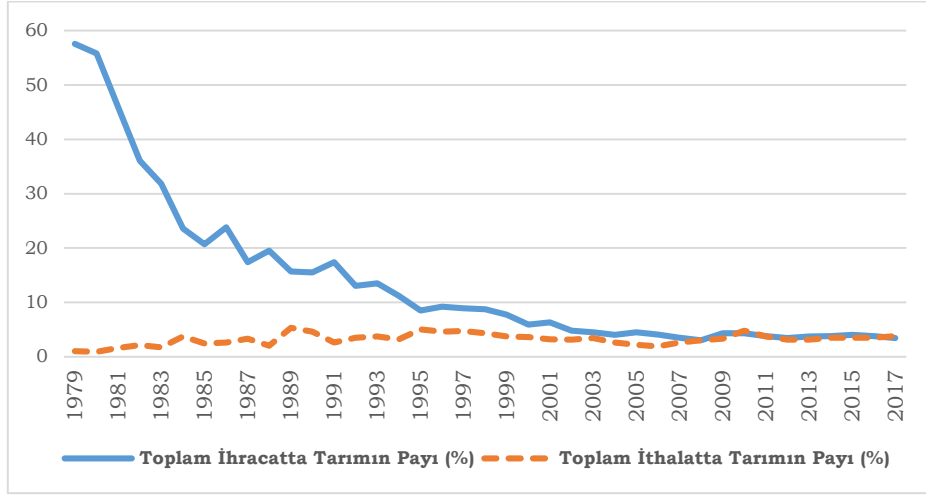
Kaynak: TÜİK Veritabanı, 2018.

Tablo 3: Tarımsal Dış Ticaretin Oransal Payları (ISIC Rev.3)

Yıllar	Toplam İhracatta Tarımın Payı (%)	Toplam İthalatta Tarımın Payı (%)	Yıllar	Toplam İhracatta Tarımın Payı (%)	Toplam İthalatta Tarımın Payı (%)
1979	57,6	1,0	2007	3,5	2,6
1980	55,8	0,9	2008	3,0	3,0
1985	20,7	2,4	2009	4,3	3,3
1990	15,5	4,6	2010	4,3	4,8
1995	8,5	5,0	2011	3,8	3,7
2000	5,9	3,6	2012	3,4	3,1
2001	6,3	3,2	2013	3,7	3,1
2002	4,8	3,1	2014	3,8	3,5
2003	4,5	3,4	2015	4,0	3,5
2004	4,0	2,6	2016	3,8	3,5
2005	4,5	2,2	2017	3,4	3,8
2006	4,1	1,9			
1999	7,7	3,7			

Kaynak: TÜİK Veritabanı, 2018

Grafik 1: Dış Ticarete Tarımın Payı

Kaynak: TÜİK Veritabanı, 2018

3.2. Tarımsal Dış Ticaret Analizinde Kullanılan Yöntemler

Dış ticarete açık verildiğinde olumsuz, fazla verildiğinde ise olumlu bir görüntü olduğu varsayımı ile yorum yapılmaktadır. Oysa tek başına ne açık ne de fazla verilmesi çok fazla anlam taşımamaktadır. Verilen açığın hangi tarımsal alt gruplardan kaynaklandığı en az açık kadar önemli olduğu gibi, fazlanın hangi fedakârlık ya da ne karşılığı elde edildiği de en az o kadar önem taşımaktadır. Tarımsal dış ticaret bilançosu içinde ana gruplar itibarıyla tarımsal hammadde ve işlenmiş tarım ürünlerinin ya da birebir karşılama da gıda maddelerinin dağılımındaki değişim açık ve fazlanın niteliği hakkında analiz yapma fırsatı verebilmektedir. Tarımın GSMH ve dış ticaret içindeki payının düşüşü ile beraber tarımsal ürünlerin dağılımında da önemli bir dönüşüm söz konusudur. Bu dönüşüm dış ticarete kullanılan mal sınıflama biçimlerine bağlı olarak incelenerek fark ortaya konulabilir.

Dış ticaret verilerinin analizinde kullanılan yöntemlerden biri, ISIC Rev.3 (International Standart Industrial Classification of all Economics Activities, Revision.3 - Tüm Ekonomik Faaliyetlerin Endüstri Sınıflaması Uluslararası Standardı), ikincisi ise SITC Rev.3'tür (Standart International Trade Classification, Revisions.3 - Standart Uluslararası Ticaret Sınıflandırması). İki sınıflandırma yönteminde temel farklılık, SITC Rev.3'teki tarımda toplam dış ticaret içinde tarımsal hammadde ve işlenmiş ürün-gıda maddelerinin ayrı ayrı incelenme olanağının ISIC Rev.3'te bulunmamasıdır (Günaydın, 2008: 2009). Tarımsal hammadde ve işlenmiş ürün-gıda maddelerinin ayrı ayrı incelenme olanağının bulunmaması, tarımsal dış ticarete olası yapısal dönüşümlerin incelenme şansını ortadan kaldırmaktadır (Aydın, 2009: 10).

Genellikle politika yapıcılar tarımsal dış ticareti değerlendirmelerini Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan ISIC Rev.3'e göre yapmaktadır. Bu sınıflama yönteminde bazı ürünlerin hammadde kısmı tarım başlığı içinde görünürken, işlenmiş hali tarım dışı bir başlıkta yer alabilmektedir. Böyle bakıldığında ISIC Rev.3'ten hareketle tarımsal dış ticaretin analizinin sağlıklı olmayacağı ortaya çıkmaktadır. Bu eksikliği giderebilmenin yöntemi SITC Rev.3'ün dikkate alınmasıdır. Bunun iki avantajı söz konusudur. İlki ISIC'ta tarım içinde yer almayan tarım ürünlerinin tarım içine alınmasına olanak sağlamasıdır. İkincisi, tarımsal dış ticareti, tarımsal hammadde ve gıda maddeleri-işlenmiş ürünler olmak üzere iki ana alt grupta görme şansı vermesidir.

3.3. Türkiye'nin Tarımsal Dış Ticaretinin Analizi

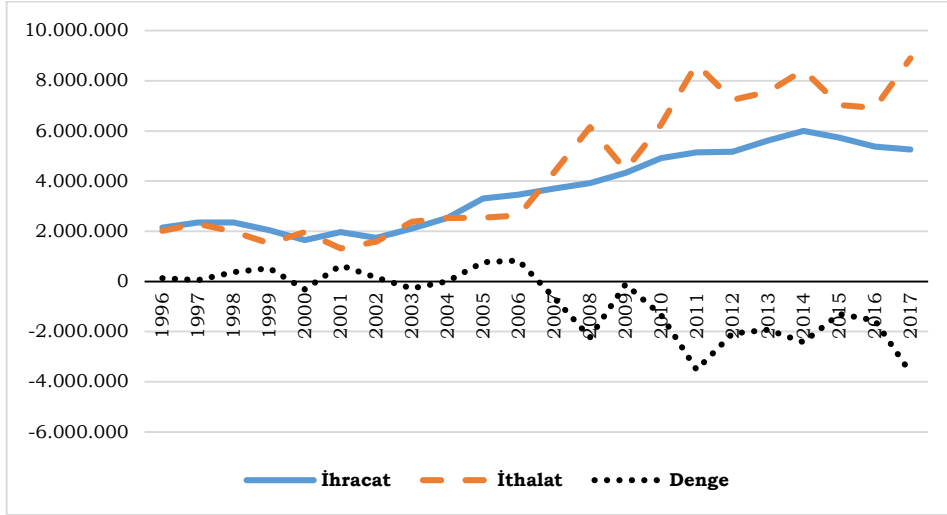
Tarımsal dış ticarete iki ana alt grubun genel incelenmesi yanında, bu grupların altında yer alan ürünlerin dış ticarete durumunun belirlenmesi Türkiye'nin tarımsal yapısı ile ilgili önemli sonuçları ortaya koyabilmesi açısından da önem taşımaktadır. Yine bu yöntemle yapılan analiz, aşağıda örneği verilmeye çalışılan tarımsal dış ticarete ilişkin düşüncelerin de cevaplanmasına yardımcı olacaktır.

Tersten okunduğunda ise, iki farklı yöntem birbiri ile ilişkilendirildiğinde daha kapsamlı bir analize fırsat vermektedir.

Bu açıklamalar doğrultusunda çalışmada, iki farklı sınıflama yönteminden hareket edilerek, ISIC Rev.3'te yer alan tarım ve hayvancılık, ormancılık ve tomrukçuluk, balıkçılık, gıda ürünleri ve içecekler ile tütün ürünleri alt başlıkları, SITC Rev.3 alt başlıkları ile eşleştirilerek, tarımsal hammadde ve gıda ürünleri şeklinde iki alt başlıkta toplam tarımsal dış ticaret veri seti oluşturulmuştur. Bu dönüşümün yapılmasındaki amaç, toplam tarımsal dış ticarete hammadde ve gıda maddeleri arasında dağılımın nasıl olduğu ve dönemsel olarak bu iki alt başlıkta nasıl bir değişimin olduğunu ortaya koymaktır (Aydın, 2009: 10).

ISIC Rev.3'e göre tarım ve hayvancılık, ormancılık, balıkçılık, gıda ürünleri ve içecekler ile tütün ürünleri olmak üzere alt başlıklara dağılan tarımsal dış ticaretin analizlerinde genellikle dikkate alınan başlık, tarım ve hayvancılık olmaktadır. ISIC Rev.3 tasnifi dikkate alındığında; tarım ve hayvancılık dış ticaretinde 2000'li yıllara kadar fazla verilmiştir. 2000'li yıllar, özellikle ithalattaki hızlı artışla beraber açıkların normalleşmesine yol açmıştır. Bu durum Grafik 2'de görülebilmektedir.

Grafik 2: ISIC Rev.3 Tarım ve Hayvancılık Dış Ticareti (ABD Doları)

Kaynak: TÜİK Veritabanı, 2018

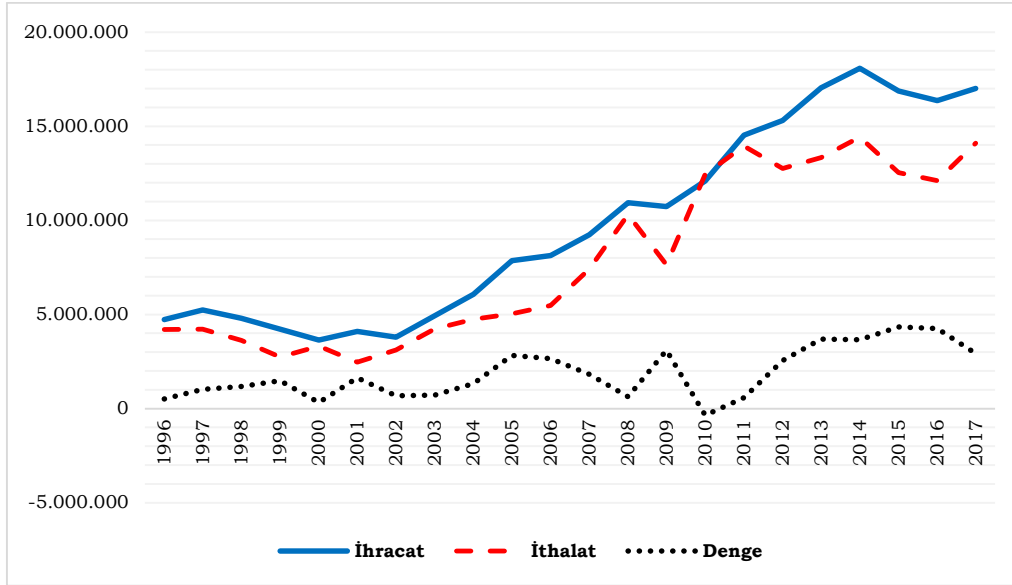
ISIC'ta yer alan tarımla ilgili diğer 5 başlık toplamı dikkate alındığında dış ticarete yapı değişmektedir.

Tablo 4: ISIC Rev.3'e Göre Tarımsal Dış Ticaret (5 Alt Başlığın Toplamı, ABD Doları)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Denge	Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Denge
1996	4.729.289	4.210.002	519.287	2007	9.242.680	7.414.650	1.828.030
1997	5.239.425	4.221.815	1.017.610	2008	10.929.680	10.300.154	629.526
1998	4.799.628	3.631.321	1.168.307	2009	10.734.015	7.643.069	3.090.946
1999	4.218.668	2.745.518	1.473.150	2010	12.089.323	12.450.723	-361.400
2000	3.642.158	3.323.367	318.791	2011	14.534.228	13.951.291	582.937
2001	4.103.441	2.464.091	1.639.350	2012	15.308.732	12.752.841	2.555.891
2002	3.786.158	3.111.610	674.548	2013	17.041.386	13.344.110	3.697.276
2003	4.940.827	4.229.794	711.033	2014	18.088.726	14.427.308	3.661.418
2004	6.072.364	4.742.606	1.329.758	2015	16.879.549	12.544.615	4.334.934
2005	7.861.761	5.033.236	2.828.525	2016	16.370.484	12.111.197	4.259.287
2006	8.132.045	5.472.181	2.659.864	2017	17.014.327	14.093.726	2.920.601

Kaynak: TÜİK Veritabanı, 2018.

Grafik 3: ISIC Rev.3'e Göre Tarımsal Dış Ticaret (5 Alt Başlığın Toplamı, ABD Doları)

Kaynak: TÜİK Veritabanı, 2018

Tablo 3 ve Grafik 3 incelendiğinde tarımsal dış ticarete nasıl bir dönüşüm olduğu yolundaki soruya ISIC (Endüstri Sınıflaması Uluslararası Standardı) Rev.3 verilerinden cevap bulmak güçleşmekte olduğu görülmektedir.. SITC (Standart Uluslararası Ticaret Sınıflandırması) Rev.3 verilerinden dış ticarete ayırımın incelenmesi ile bu soruya daha net cevaplar bulmak mümkündür. SITC Rev.3'ün avantajı toplam tarımsal dış ticaret değerlerinin alt gruplar içinde dağılımının ve değerinin rahatça analizine fırsat vermesidir. Bu sınıflamada dış ticarete tarımsal üretim değeri içinde görünen bazı alt başlık ya da gruplar, ISIC içinde farklı sektörler altına kaydırılmakta ve iki sınıflama arasında değer farklılıkları ortaya çıkmaktadır. SITC içinde toplam tarımsal dış ticarete konu olan başlıklar ve gruplar Tablo.4'de verilmiştir. SITC Rev.3'de toplam tarımsal dış ticaret, tarımsal hammadde ve işlenmiş gıda maddeleri olmak üzere iki alt grupta toplanabilmekte ve bu ayırım, dış ticarete ağırlıklı yapının belirlenmesi, tarımsal dış ticarete yapısal dönüşümün analizinin yapılabilmesini kolaylaştırmaktadır (Aydın, 2009: 14).

Tablo 5: SITC Rev.3'e Göre Tarımsal Dış Ticarete Yer Alan Başlık ve Gruplar

SITC -3 Basamak 2 Kodu	SITC Adı
I	Gıda Maddeleri-İşlenmiş Ürünler
00	Canlı hayvanlar
01	Et ve et ürünleri
02	Süt, süt ürünleri ve yumurtalar
03	Balıklar ve diğer deniz ürünleri
04	Hububat, hububat ürünleri
05	Meyve ve sebzeler
06	Şeker, şeker ürünleri ve bal
07	Kahve, çay, kakao, baharat ve ürünleri
08	Hayvanlar için gıda maddeleri
09	Çeşitli yenilebilir ürünler (yağ, homojenize ürünler, sos, maya vb.)
11	İçkiler
12	Tütün ve tütün mamulleri
41	Hayvansal sıvı ve katı yağlar
42	Bitkisel sıvı yağ ve fraksiyonları (rafine edilmiş olsun olmasın, kimyasal işl. görmemiş)
43	Kimyasal işlem görmüş bitkisel ve hayvansal katı/sıvı yağlar, mumlar
22	Yağlı tohumlar, yağ veren meyveler
II	Tarımsal Hammaddeler
21	İşlenmemiş kösele, deri ve kürk
23	Ham kauçuk (tabii ve sentetik)
24	Mantar, odun ve kereste
25	Kağıt hamuru ve kullanılmış kağıt
26	Dokuma elyafi ve bunların artıkları
29	Başka yerde belirtilmeyen hayvansal ve bitkisel menşeli hammaddeler

Kaynak: TÜİK'den aktaran Aydın, 2009: 14

Gıda sanayi, tarımsal hammaddeyi, çeşitli hazırlama, işleme, muhafaza ve ambalajlama teknikleri ile daha dayanıklı ve tüketime hazır duruma getiren bir sanayi kolu (Eker, 108:2005) ya da tarımdan sağladığı bitkisel ve hayvansal hammaddeyi, uyguladığı bir veya daha fazla işleme raf ömrü uzun ve tüketime hazır ürünlere dönüştüren bir imalat sanayi kolu olarak tanımlanmaktadır. Uluslararası gıda sanayi sınıflandırması (ISIC Rev.3) sistemine göre gıda sanayi; et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri, su ürünleri mamulleri, meyve ve sebze işleme, bitkisel yağ ve mamulleri, şeker ve şekerli mamuller, yem sanayi olmak üzere sekiz alt sektörden oluşmaktadır (Ekşi, vd, 2005:1001). İşlenmiş tarım ürünlerinin bir kısmı ise bu bölümde yer almamaktadır. STIC'te yer alan işlenmiş tarım ürünlerini de bu kategoriye dâhil ettiğimizde hammadde dışındaki tarımsal ticaret ortaya çıkmaktadır. Bu ayrımın önemi tarımsal üretimde işleme oranının hammadde ve gıda benzeri alanlardaki farklılığıdır. Bu oran buğdayda, yağlı tohumda, şeker pancarında daha yüksek; et, süt, sebze ve meyvede daha düşüktür (Ekşi, vd, 2005:1002). Diğer bir değişle işlenen oranın yüksekliği, yaratılabilecek katma değer de yüksek olmasını sağlayıcı bir özelliktir.

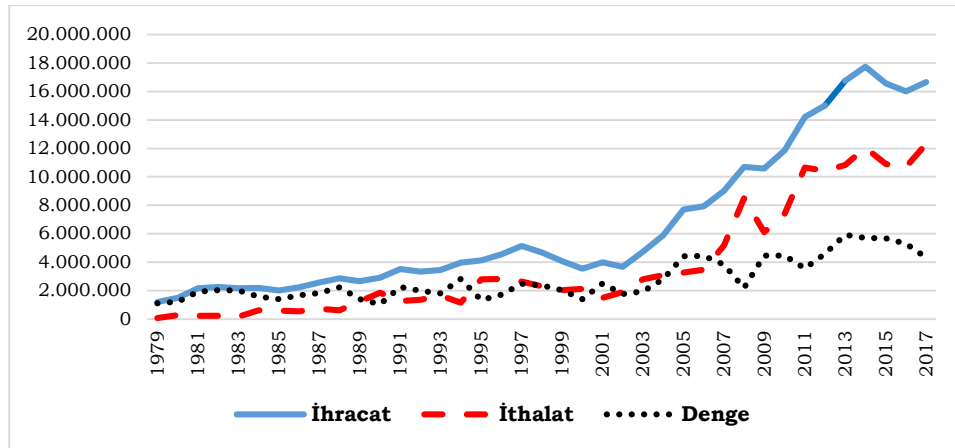
Dolayısıyla bu dağılımın dış ticarete nasıl yansıdığı da son derece önemlidir (Aydın, 2009: 22).

Tablo 6: Gıda Maddeleri Dış Ticareti (Bin ABD Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Denge	Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Denge
1979	1.192.291	89.931	1.102.360	2007	9.007.165	5.167.474	3.839.691
1980	1.486.017	270.867	1.215.150	2008	10.705.181	8.502.704	2.202.477
1985	2.005.967	595.551	1.410.415	2009	10.581.837	6.107.516	4.474.321
1990	2.905.840	1.860.941	1.044.899	2010	11.868.544	7.412.723	4.455.821
1995	4.123.116	2.791.088	1.332.028	2011	14.207.482	10.652.831	3.554.651
2000	3.542.714	2.133.290	1.409.424	2012	15.025.825	10.419.841	4.605.984
2001	3.997.215	1.486.768	2.510.448	2013	16.749.085	10.832.015	5.917.070
2002	3.668.207	1.911.832	1.756.376	2014	17.746.937	12.048.697	5.698.240
2003	4.735.146	2.791.392	1.943.753	2015	16.561.384	10.889.457	5.671.927
2004	5.891.602	3.089.696	2.801.906	2016	16.004.459	10.699.392	5.305.067
2005	7.713.679	3.284.265	4.429.414	2017	16.652.625	12.318.520	
2006	7.931.559	3.486.191	4.445.368				

Kaynak: TÜİK Veritabanı, 2018.

Grafik 4: Gıda Maddeleri-İşlenmiş Ürünler

Kaynak: TÜİK Veritabanı, 2018

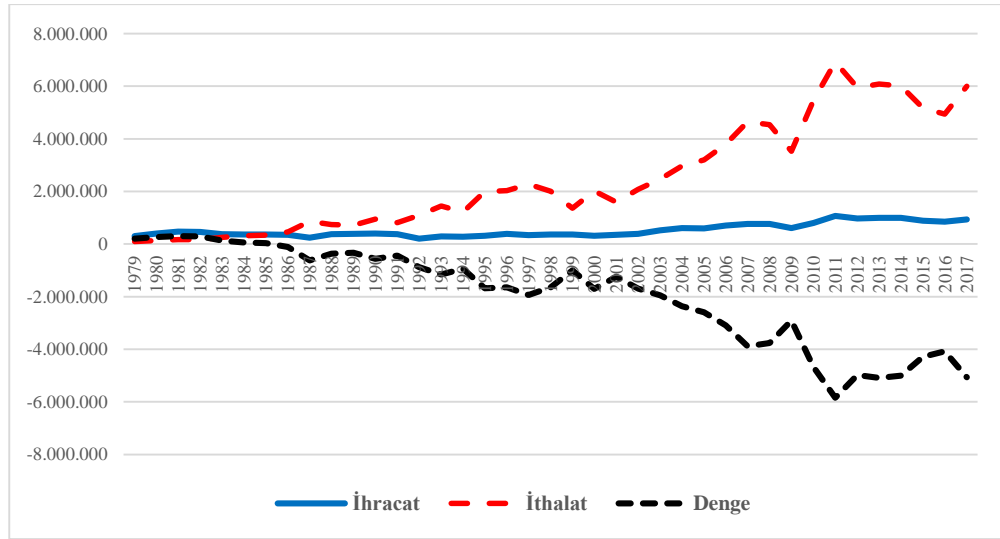
Grafik 4'ten de görüleceği gibi gıda ve işlenmiş tarım ürünleri dış ticaretinde bir açık söz konusu değil ve fazla verilmeye devam edilmektedir. 1991, 1994, 1998 ve 2001 kriz dönemlerinde küçük sapmalara rağmen trend fazla yönündedir.

Tablo 7: Tarımsal Hammadde Dış Ticareti (ABD Doları)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Denge	Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Denge
1979	302.615	101.020	201.595	2007	761.859	4.645.279	-3.883.420
1980	395.539	132.703	262.836	2008	768.486	4.534.790	-3.766.304
1985	367.450	339.245	28.205	2009	607.673	3.523.072	-2.915.399
1990	394.282	951.708	-557.426	2010	795.406	5.466.923	-4.671.517
1995	315.779	1.995.044	-1.679.265	2011	1.071.655	6.921.621	-5.849.966
2000	312.569	2.022.714	-1.710.145	2012	967.825	5.950.007	-4.982.181
2001	351.568	1.592.379	-1.240.811	2013	990.189	6.083.933	-5.093.744
2002	383.971	2.083.087	-1.699.116	2014	999.962	6.011.068	-5.011.107
2003	521.926	2.473.333	-1.951.406	2015	882.806	5.169.757	-4.286.951
2004	609.609	2.968.914	-2.359.306	2016	852.114	4.938.240	-4.086.126
2005	594.859	3.196.024	-2.601.166	2017	937.972	6.003.050	-5.065.078
2006	701.694	3.799.969	-3.098.275				

Kaynak: TÜİK Veritabanı, 2018.

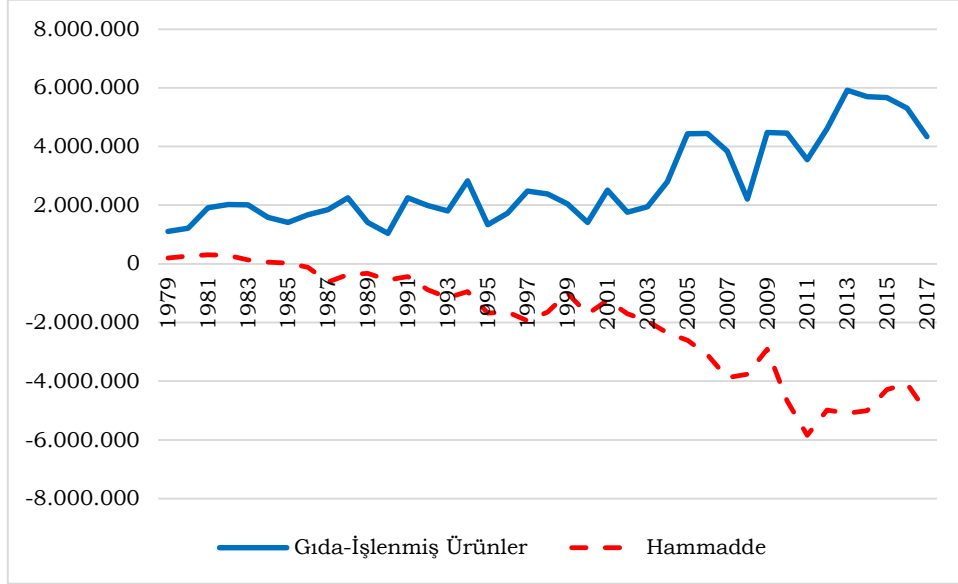
Grafik 5: Tarımsal Hammaddeler (ABD Doları)

Kaynak: TÜİK Veritabanı, 2018

Grafik 5'ten izleneceği gibi tarımsal hammadde dış ticaretinde 1980'lerin ortalarında başlayan açık verme süreci kesintisiz devam etmekte ve giderek artmaktadır. Sonucun ihracatta azalma ile değil, ithalatta büyük sıçrama ile ortaya çıktığı görülmektedir. Kriz dönemlerinde küçük sapmalar görülmekle beraber açık verme trendi doğrusaldır.

Grafik 6: Gıda-İşlenmiş Ürün ve Hammadde Ticareti Denge Durumları

Kaynak: TÜİK Veritabanı, 2018.

Tablo 8: Tarımsal Dış Ticarete Genel Denge (ABD Doları)

Yıllar	Dış Ticaret Dengesi	Yıllar	Dış Ticaret Dengesi
1979	1.303.955	1999	1.043.170
1980	1.477.986	2000	-300.721
1981	2.223.479	2001	1.269.637
1982	2.312.500	2002	57.260
1983	2.139.322	2003	-7.653
1984	1.634.270	2004	442.600
1985	1.438.620	2005	1.828.248
1986	1.563.016	2006	1.347.093
1987	1.220.156	2007	-43.729
1988	1.875.077	2008	-1.563.827
1989	1.079.747	2009	1.558.922
1990	487.473	2010	-215.696
1991	1.817.705	2011	-2.295.315
1992	1.103.277	2012	-376.197
1993	648.523	2013	823.326
1994	1.883.804	2014	687.133
1995	-347.237	2015	1.384.976
1996	82.392	2016	1.218.941
1997	544.005	2017	-730.973
1998	730.636		

Kaynak: TÜİK Veritabanı, 2018.

Görüldüğü gibi tarımsal dış ticarete ikili bir yapı oluşmuş durumdadır. Gıda ve işlenmiş ürünlerde verilen fazla tarımsal hammadde de verilen açıkları artık karşılamamakta ve genel bir açık ortaya çıkmaktadır. Açıkların 1990'ların ikinci yarısında başlaması da 1980'lerde başlayıp 1994 ve izleyen krizler ile geliştirilen ve halen devam eden neoliberal politikalara denk düşmektedir. Çaşkurlu'ya göre başlangıcı 1980'lere dayansa da tarımda gerçekleşen yapısal dönüşüm, özellikle 1999'da IMF'ye verilen niyet mektubu ile IMF ve DB gözetim ve denetimi altına girmiştir. Böylece Türkiye, üçüncü gıda rejiminin getirdiği tarımsal işbölümüne eklenmiştir (Çaşkurlu, 2012: 94).

4. Sonuç ve Değerlendirme

Tarihsel ve metodolojik bir kavram olan gıda rejimi kavramı, kapitalist tarihi ve küresel gıda ilişkileri tanımlamanın ve anlamlandırmanın önemli bir aracıdır. Politik, sosyal, ekonomik ve ekolojik boyutları ile ele alınabilen gıda rejimi, tarımda yaşanan dönüşümü dönemler halinde göz önüne sermektedir. Gıda rejimlerini; kolonyal-diyasporik, merkantalist-sanayi ve kurumsal-ekolojik olmak üzere üç ana dönem olarak ele alınmaktadır. 1980'lerin başından günümüze değin süregelen üçüncü gıda rejiminin hegemon gücü, Bretton Woods kuruluşları, uluslararası kuruluşlar ve çok uluslu şirketlerdir. Neoliberal bir birikim çerçevesinde şekillenen üçüncü gıda rejimi, küresel meta zincirlerinin örgütsel özelliklerine dayanan uluslararası bir işbölümüne dayanmaktadır. Bu işbölümünde, gelişmiş ülkeler tarımsal hammadde ihracatçısı olurken gelişmekte olan ve/veya az gelişmiş ülkeler kendi kendine yeterli ülke kategorisinden çıkıp tarımsal gıda ithalatına bağımlı hale gelmektedirler.

Türkiye'nin tarımsal ürün ticaretinde yaşadığı dönüşüm, yeni uluslararası işbölümü çerçevesinde yaşanan dönüşüm ile paralellik arz etmektedir. Yıllar içerisinde tarımın GSMH ve dış ticaret içindeki payı düşmüş ve tarımsal ürünlerin dağılımında önemli bir değişim yaşanmıştır. Üçüncü Gıda rejimi olarak ifade edilen ve küresel meta zincirleri çerçevesinde çok uluslu şirketlerin yönlendirmesi ile yaşanan bu dönüşümün sonucu olan yeni işbölümü Türkiye'nin tarımsal ürün dış ticaretinde hammadde ve işlenmiş ürün şeklinde kendini göstermektedir. Bu yeni işbölümü Türkiye'de tarımsal üretimde gelişimi hızlandırmış gibi bir algı oluşturmakta ise de tarımsal üretimde giderek hammadde bağımlısı bir konum yaratmaktadır. Dolayısıyla tarımsal ürün ihracatını artırmak için giderek artan oranda hammadde ithal etmek zorunda kalmaktadır. Bu bir yandan yaratılan katma değer az olmasına ve aynı zamanda, toplam dış ticarete yaptığı olumlu katkının giderek ortadan kalkmasına yol açmaktadır.

Kaynakça

AB Komisyonu (2008). *Türkiye İlerleme Raporu* (COM(2008)674). Erişim adresi: https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2008.pdf

Akder, H. ve Çakmak E. (2008). *Türkiye'de Tarım ve Gıda: Gelişmeler, Politikalar ve Öneriler*. İstanbul: TÜSİAD Yayın No: T/2008-05/459.

- Aydın, B. (2009). *Tarımsal Dış Ticarete Değişim*. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını. Ankara: Özdoğan Matbaa.
- Burch, D., Lawrence, G. (2009). Towards A Third Food Regime: Behind The Transformation. *Agriculture and Human Values*, 26, Dordrecht: Springer Science+Business Media B.V., 267-279.
- Çaşkurlu, S. (2012). Türk Tarımının Üçüncü Gıda Rejimine Eklemlenme Süreci. *Mülkiye Dergisi*, 36 (3), Ankara, 61-100.
- Eker, B. (2005). Tarım-Sanayi Etkileşimleri. *Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi*, 1. Cilt, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını.
- Ekşi, A., Yurdakul, O., Emroğlu, M., vd. (2005). Gıda Sanayinde Yapısal Değişmeler. *Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi*, 2. Cilt, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını.
- Erdoğan, İ. H. ve İlkdoğan U. (2004). Türkiye Karma Yem Sanayi. *Dünya Gıda Günü "Tarladan Sofraya Gıda Güvenliği Sempozyumu"*. TMMOB ZMO-GMO, 15-16 Ekim 2004, Ankara.
- Friedmann, H. (2004). *Feeding the Empire: Pathologies of Globalized Agriculture*. L. Panitch ve C. Leys (Eds.), *Socialist Register: The Empire Reloaded* (s. 124-143) İçinde. London: Merlin
- Friedmann, H. (2005). *From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes*. Frederick H. Buttel ve Philip McMichael(Eds.), *New Directions in the Sociology of Global Development: Research in Rural Sociology and Development* (s.227-264) İçinde. Bingley: Emerald Group Publishing Limited
- Gençtan, T. (2007). Bitkisel Üretim. *Dünya Gıda Günü "Gıda Hakkı Sempozyumu"*. TMMOB ZMO-GMO-KMO, 19-20 Ekim, Ankara.
- Guerrero, B. J. E. (2010). Politics, Globalization, and Food Crisis Discourse. *Economics*. Discussion Paper, No: 2010-22, Erişim adresi: <http://www.economics-ejournal.org/economics/discussionpapers/2010-22>
- Günaydın, G. (2008). *Türkiye Ekonomisi*. Yayın No:1853. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Günaydın, G. (2009). Türkiye Tarım Politikalarında Yapısal Uyum: 2000'li Yıllar. *Mülkiye Dergisi*, XXXIII (262), 175-221.
- Holt-Giménez, E., Altieri M. A. (2013). Agroecology, Food Sovereignty, and the New Green Revolution. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 37 (1), 90-102.
- Kaymakçı, M. (2007). Gıda Egemenliği Açısından Türkiye Hayvancılığı. *Dünya Gıda Günü "Gıda Hakkı Sempozyumu"*. TMMOB ZMO-GMO-KMO, 19-20 Ekim, Ankara.

- Kıymaz, T. (2005). Gıda Sektöründe Yabancılaşma Eğilimi. *Dünya Gıda Günü Sempozyumu*. TMMOB Gıda-Kimya-Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.
- Kıymaz, T. (2007). Gıda Sanayi. *Dünya Gıda Günü "Gıda Hakkı Sempozyumu"*. TMMOB ZMO-GMO-KMO, 19-20 Ekim, Ankara.
- Kolsarıcı, Ö., vd. (2005). Yağlı Tohumlu Bitkiler Üretimi. *Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi*. 1. Cilt, 3-7 Ocak, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını.
- Köseynler, Ç. (2004). Türkiye'nin Tarım ve Gıda Dış Ticaret Yapısında Değişim Eğilimleri. *Dünya Gıda Günü "Tarladan Sofraya Gıda Güvenliği Sempozyumu"*. TMMOB ZMO-GMO, 15-16 Ekim, Ankara.
- McMichael, P. (2009). A Food Regime Analysis of the 'World Food Crisis'. *Agriculture and Human Values*, 26, 281-295.
- McMichael, P. (2009). A Food Regime Genealog. *The Journal of Peasant Studies*, 36 (1), 139-169.
- Moore, J. W. (2010). The End of the Road? Agricultural Revolutions in the Capitalist World-Ecology, 1450–2010. *Journal of Agrarian Change*, 10 (3), 389–413.
- Oral, N. (2006). *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*. Ankara:TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları Yayın Dizisi No.6.
- Oyan, O. (2005). *AB Tam Üyelik Süreci Doğrultusunda Tarım ve Gıda Sanayinin Etkileşimi*. Ankara: Dünya Gıda Günü, TMMOB Kimya-Gıda-Ziraat Mühendisleri Odası Yayını.
- Patel, R., McMichael, P. (2009). A Political Economy of the Food Riot. *Review*, 32 (1), 9-35.
- Pechlaner, G., Otero G. (2008). The Third Food Regime: Neoliberal Globalism and Agricultural Biotechnology in North America. *Sociologia Ruralis*, 48 (4), European Society for Rural Sociology, Oxford: Blackwell Publishing, 351-371.
- Pouncy, C. R. P. (2011). Food, Globalism and Theory: Marxian and Institutional Insights into the Global Food System. *University of Miami Inter-American Law Review*, 89, 89-114.
- Sandalcılar, A. R. (2012a). Karadeniz Havzası Tarım Ürünü Ticareti Belirleyicileri: Çekim Modeli Yaklaşımı. *Avrasya Etüdleri*, 41 (1), 71-94.
- Sandalcılar, A. R. (2012b). Türkiye'de Tarımsal İhracat, Tarım Dışı İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, (49) 570, 65-76.
- Smith, K., Lawrence, G., Richards, C. (2010). Supermarkets' Governance of the Agri-food Supply Chain: Is the 'Corporate-Environmental' Food Regime Evident in Australia?. *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 17 (2), 140-161.

- Sodano, V. (2012). *Food Policy Beyond Neo-Liberalism*. D. Erasga (Ed.), Sociological Landscape-Theories, Realities and Trends, (s. 375-402) İçinde. Rijeka: InTech.
- Sönmez, M. (1985). *Türkiye Ekonomisinde Bunalım*. Kitap I, İstanbul: Belge Yayınlar.
- Stewart, T. P. vd. (2008). The Global Food Crisis: Urgent Need and Emerging Solutions. *Sustainable Development Law & Policy*, 9 (1), 31-37.
- TUİK. (2018). Dış Ticaret İstatistikleri. Erişim adresi: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24822>
- Tuncer, Ş. D. (2007). Cumhuriyet Gazetesi. Tarım ve Hayvancılık Eki. 13.02.2007
- Usumi, S. (1999). *Yağma*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Yenal, N. Z. (2001). Türkiye’de Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması. *Toplum ve Bilim*, 88, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldırım, A. E. (2008). Yağlı Tohum Üretimi Nasıl Artar?. *Tarım Dünyasından*. Erişim adresi: <http://www.tarimdunyasi.net>